

УДК 725.945:316.75(497.1)
730.071.1:929 Живковић М.
323.1(=163):316.75(497.1)

Др Миланка Тодић, редовни професор
Факултет примењених уметности, Београд
todic.milanka@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 24.06.2020.
Прихваћен: 25.07.2020.

Маркирање револуционарног топоса и реторика *Споменика победе* на Сутјесци Миодрага Живковића

Апстракт: Подизање „Споменика победе“ на Сутјесци Миодрага Живковића, а потом и читавог меморијалног комплекса на Тјентишту, централног и најпрестижнијег ратног меморијала у Југославији, трајало је готово читаву једну деценију, од 1962. до 1971. године. То мултимедијално и колективно уметничко дело подигнуто је с намером да се маркира историјски топос унутар аутентичног пејзажа на коме су вођене антифашистичке борбе. „Споменик победи“ Миодрага Живковића је у новом друштвено-историјском контексту сасвим изгубио идеолошку и пропагандну раван политичке моћи Титове Југославије, али је на путу да конструише нова културолошка значења која превазлазе оквире локалног историјског и меморијалног топоса и обликују нове поруке у области ауторске фотографије и популарних музичких видео-спотова.

Кључне речи: Миодраг Живковић, Споменик победе на Сутјесци, Југословенски ратни меморијали, споменичка скулптура

На свечаној церемонији отварања *Споменика победе* на Сутјесци, одржаној 5. септембра 1971. године, Јосип Броз Тито је одржао говор у фасцинантном планинском амбијенту, пред бројном публиком, која је снажно аплаudirала када је рекао: „Кад се распадну ова брда, онда ће се и Југославија распасти, а она се никада неће распасти!“¹

Подизање *Споменика победе*, централног и најпрестижнијег ратног меморијала у Југославији, трајало је безмало читаву деценију, од 1962. до 1971. године. Наиме, јавни југословенски конкурс за подизање споменика завршен је 1962. године, а на њему је један од учесника, по позиву, био Миодраг Живковић.

¹ Долина хероја, Тјентиште, 1974, БХ филм <https://www.youtube.com/watch?v=egXNB-SUfK8w>

Он је, као млад, али већ афирмисани вајар, приложио свој конкурсни пројекат за *Споменик победе* и добио изузетну прилику да направи антологијско дело модерне скулптуре у Долини хероја, у славу велике партизанске победе у Другом светском рату, 1943. године.

Сутјеска је „толико светао историјски пример далекосежних последица, узвишен и јединствен да би све оно што она значи и чиме зрачи требало и одговарајућим скулпторским средствима овековечити,“ речено је на једном од бројних састанака СУБНОР, одржаном 1965. године.² У том тренутку је Миодраг Живковић, истакнути представник социјалистичког модернизма, већ имао иза себе богато искуство у обликовању јавних споменика и монументалних спомен-паркова. Био је аутор *Споменика Револуције* у Приштини (1961) и *Споменика стрељаним ђацима* у Крагујевцу (1963). Године 1968, поводом 25. годишњице битке на Сутјесци, направљен је специјални „Елаборат за изградњу Меморијалног комплекса на Тјентишту“, који је укључивао и *Споменик победи*, а потписали су га Ранко Радовић, архитекта, касније професор на Архитектонском факултету у Београду, Миодраг Живковић, вајар, касније професор на Факултету примењених уметности у Београду, и Душан Пленча, познати историчар. У елаборату је, поред осталог, детаљно описан симболички садржај централног споменика:

„Светли и величанствени пример Сутјеске далекосежних последица обележен је у Меморијалном комплексу Тјентиште скулпторским средствима, спомеником. На тај начин Споменик је добио одговарајуће просторно и ликовно место у целини извршавајући неколико основних ликовних и просторних функција. Скулпторском масом истакнута је видљивост постојеће костурнице, скулптура чини нови акценат и доминанту простора. Скулпторска маса је у тесној, функционалној вези са костурницом, с којом чини целину. Споменик постаје композициони мотив комплекса, а истовремено наглашава костурницу у којој је, како је познато, сахрањено 5.000 бораца са Сутјеске. Камене масе скулптуре драматично су узнемирене, устремљене у висину. Вертикална устремљеност и динамичност двеју громада изражава херојски чин саме битке, њену моралну величину и оптимистички смисао. Скулптура оставља утисак снаге, полета и победе. Издалека подсећа на камени масив који се распламсава. Поред костурнице која означава мир, уздиже се скулпторска маса прожета дахом живота и борбе, симболично и реално негирајући смрт. Простор између громада симболично представља продирање партизанских јединица и образује две масе, које у међусобним односима прерастају у целину пуну пркосне снаге. [...] Крајње стилизоване фигуре бораца на унутрашњим

² Aleksandar Jakir, „Spomenici su prošlost i budućnost. Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest*, 51, (1), 2019, 169.

деловима громада Споменика чине јединство с људима који се крећу међу громадама, на платоима. Човек постаје учесник у пробоју. Траке са именима крећу ка планинама, крећу у живот и будућност.”³

---

³ Jakir, „Spomenici su prošlost i budućnost”; Елаборатом је било предвиђено да се, осим споменика, подигне и Спомен кућа, по пројекту архитекте Ранка Радовића, са фрескама Крсте Хегедушића, славног представника загребачке сликарске групе Земља (1929-1935). Спомен кућа на Тјентишту је отворена 27. јула 1975. године. Меморијални комплекс у Долини хероја на Сутјесци успешно је рестауриран током 2017/18. године захваљујући фондовима владе Републике Српске. <http://ba.n1info.com/Vijesti/a285118/Spomeniku-na-Tjentistu-se-vraca-stari-sjaj-VIDEO.html>

Ова вишезначна идеолошка и меморијално-симболична реторика постреволуције била је утемељена на изузетно прецизним статичким и конструктивним прорачунима и пројекцијама које је направио др Ђорђе Злоковић, инжењер архитектуре и грађевине, касније професор на Архитектонском факултету у Београду. Његов пројекат предвиђао је различите каскадне, нивелације терена, затим припрему бетонске плоче на коју је требало поставити импресиван споменик висок 19 метара. Скулптура Миодрaга Живковића изливана је од француског белог цемента, са каменом гранулацијом на компликовану и густо ткану челичну арматуру, за коју је такође др Ђорђе Злоковић, врсни познавалац бетонских конструкција, урадио статичке прорачуне.

Уследила је потом фина уметничка обрада споменика, која је подразумевала и „класење фигуралних композиција и стилизованих портрета на површини од 160 м², па коначна обрада осталих делова споменика, чија површина износи око 740 м². Трeбало је израдити још 75.000 слова у ливници и све их распоредити по каменим тракама, чија је површина 200 м².“⁴ Елаборат је предвидео и уређење читавог амбијента око споменика, изградњу комуникација, осветљења и пратећих објеката намењених историзацији и музеализацији сећања на битку на Сутјесци. Меморијални комплекс на Тјентишту пројектован је, у суштини, као комплексна и мултимедијална историјска учионица на отвореном, а била је намењена не само савременицима већ и будућим генерацијама посетилаца.

Моћ револуционарног и политичког социјалистичког друштва морала је бити упечатљива и трансферисана кроз грандиозност и монументалност споменика. Концепт репрезентације моћи и наглашена култура сећања функционално су повезане у један систем значења, тако да је сваки посматрач у сусрету с меморијалом морао разумети величину историјске прекретнице која је уследила после победе на Сутјесци и значај социјалистичке револуције у Југославији.

Дакле, Меморијални комплекс на Тјентишту је мултимедијално и колективно уметничко дело, на коме су сарађивали инжењери, архитекте, вајари, сликари, историчари и многи други специјалисти – пејзажни архитекти, грађевински инжењери итд., с намером да револуционарну идеологију уоквири модерном грађевинском технологијом и апстрактном скулпторском формом која маркира историјски топос унутар аутентичног пејзажа.

У новијим истраживањима југословенских меморијалних паркова наглашено је да су то била и „места жаљења“ и „места славља“, те да су „конципирани као хибридни комплекси, који су спајали одмор са образовним циљевима, архитектуру и скулптуру, објекте и пејзаж.“⁵ Студије културе сећања, посебно, истичу значај топоса, аутентичног места на коме се уздиже споменик и на коме

⁴ Jakir, „Spomenici su prošlost i budućnost“, 171.

⁵ Gal Kirn, Robert Burghardt, „Jugoslovenski partizanski spomenici. Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma“, *Unfinished Modernisations, Between Utopia and Pragmatism*,

се успостављају „нове семантичке везе између споменика као означитеља, фиксираних у јединствену просторну тачку, њиме означене аутентичне територије као основе сећања, те места апсорпције ова два елемената који се налазе у индивидуалној имагинацији корисника.“⁶ Нови корисник, припадник послератних генерација, гледајући споменик у годинама његовог подизања, могао је имати имагинарну представу о историјском топосу, али поред тога, многа властита искуства о годинама Другог светског рата. Наравно, дошле су потом нове генерације посетилаца, које су не само временски већ и културолошки биле веома удаљене од историјских збивања на Сутјесци.

Уместо Титових партизана, *Споменик победе* на Сутјесци постао је седамдесетих и осамдесетих година прошлог века место ходочашћа за туристе, планинаре и ђачке екскурзије. Споменик је последњих година у пољу медијске популарне културе драматично десемантизован и сведен на љуштуру без садржаја или спектакуларну слику некаквог НЛО (неидентификованог летећег објекта), као на музичком албуму Пинк Флојда или на корицама комерцијалне фотографске монографије (Jan Kempnaers, *Spomenik*, 2010).⁷

Међутим, не треба заборавити да су идеолошке поруке и репрезентација политичке моћи социјалистичке југословенске заједнице дубоко уткане у концепцију и структуру меморијалног комплекса на Сутјесци/Тјентишту, али оне нису представљале препреку нити ограничење ауторској иновативности како Миодрага Живковића тако и Ранка Радовића, Крсте Хегедушића и Ђорђа Злоковића, да споменемо само носеће ауторске личности које су га обликовале.

Апстрактна скулптура у служби револуције

Споменик победе на Сутјесци/Тјентишту налази се у Долини хероја у амбијенту националног парка Сутјеска, чија површина обухвата више од десет хектара. Ту је Маглић, највиши планински врх Босне и Херцеговине, и европска прашума Перућац. Читав национални парк Сутјеска је под заштитом Унеска, а проглашен је за национални парк 1962. године, дакле у време расписивања

---

ed. M. Mrduljaš, V. Kulić, (Zagreb, 2012), 84-95, https://jugolink.files.wordpress.com/2012/07/jl_2_1_kim_burkhardt.pdf

⁶Sanja Horvatinčić, „Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Život umjetnosti*, 96, Zagreb 2015, 36.

⁷Jan Kempnaers, *Spomenik*, (Roma Publications, 2010) https://issuu.com/romapublications/docs/spomenik_preview (22.06.2020.); Vladimir Kulić, “Orientalizing Socialism: Architecture, Media, and the Representations of Eastern Europe”, *Architectural Histories*, 6, 1 (2018), <http://doi.org/10.5334/ah.273> (22.06.2020.)

конкурса за споменик.⁸ Грандиозна скулптура, подигнута у славу велике партизанске победе на Сутјесци или Петој офанзиви 1943. године, представља најзначајније вајарско остварење у читавом опусу Миодрага Живковића, једног од водећих представника социјалистичког модернизма у историји југословенске уметности.

Подизати, а потом масовно посећивати бројне споменике посвећене револуционарној комунистичкој борби био је ритуал и саставни део социјалне праксе у Титовој Југославији, али и саставни део индивидуалног патриотског доживљаја. Култура сећања је у југословенском простору манифестована на сложен и софистициран начин, који су хијерархијски дистрибуирале локалне заједнице, партијски комитети, удружења бораца, па све до федералне владе и, наравно, доживотног председника, Јосипа Броза Тита.⁹ Тито је, од почетка изградње *Споменика победе*, показивао велику личну заинтересованост за његову изградњу, чини се ништа мању од свих уметника и сарадника на пројекту. Друштвено и индивидуално, идеолошко и лично, славно и анонимно, успешно су комуницирали у сусрету са меморијалним комплексом и монументалним спомеником.

Апстрактна скулптура, пре свега, а не соцреалистичка форма, маркирала је и друге меморијалне комплексе у Југославији који су подизани шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Вајари Миодраг Живковић, Војин Бакић и Душан Џамоња, те архитекта Богдан Богдановић, конструисали су иновативне апстрактне форме у служби револуције, поштујући синтаксу модерне скулптуре. Њихове монументалне скулпторске форме постављене у слободном простору успешно су функционисале као стабилни семантички знаци револуције која тече. Прошлост, садашњост и будућност биле су уједињене у грандиозној репрезентативности споменика, који су одузимали дах посматрачу.

Амблематски пример у том смислу јесте *Споменик победе* на Сутјесци Миодрага Живковића, који је артикулисао инертни, уз то и тривијални грађевински материјал, какав је бетон, у динамичну апстрактну форму. Форма, за коју је у елаборату речено да „издалека подсећа на камени масив који се распламсава“, сагледава се без остатка једним погледом на зеленом фону Долине хероја. Она успешно конструише метафору о хармоничном дијалогу апстрактног знака победе и каменог масива, прошлости и садашњости, револуције и меморије, човека и природе. Посебно је још важно нагласити да је аутор пажљиво реду-

⁸ „Sutjeska National Park is a jewel in the Green Crown of Europe, and undoubtedly the most precious jewel, never fully explored, the largest natural reserve of this kind in Europe, real challenge for all botanists but, at the same time, inaccessible to the common man for decades is Strict Nature Reserve “Perućica”. The whole region is rich in cultural heritage and tradition. Perucica is one of two remaining old growth forests in Europe.“, пише на сајту UNESCO-а, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6260/> (20.06.2020.)

⁹ Heike Karge, *Sećanje u kamenu, okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014.

ковао тродимензионални облик скулптуре, наглашавајући њену силуету, али не заборављајући фактуру која садржи наративне и стилизоване серије геометризованих портрета. Удвостручена форма *Споменика* гради се од динамичних, готово футуристичких, сегмената, који се јасно кристалишу у висину, изазивајући различите асоцијације и читавања смисла. Апстрактна скулпторска форма агресивно се намеће оку посматрача са велике даљине како својом удвојеном појавом тако и трансценденталном белом бојом, која је у контрасту са зеленом позадином прашуме Перућац.

У доба Хладнога рата, дакле почетком седамдестих година прошлог века, *Споменик победе* на Сутјесци Миодрага Живковића предочио је могућност индивидуалне уметничке слободе и аутономије уметничког дела насупрот идеологији и политици једнопартијског социјалистичког друштва. Задивљује самоувереност вајара Миодрага Живковића да апстрактном објекту повери меморијалну функцију, али и способност ондашњих југословенских институција да артикулишу револуционарни и политички наратив а да не угрозе идеал аутономије уметности и обесмисле мит о креативном појединцу, уметнику. Живковићева концепција скулптуре не имитира антропоморфне нити друге појавне форме, она по својој унутрашњој логици гради нове динамичне структуре, које се међусобно драматично сучељавају. Два огромна бетонска блока, најпре међусобно, развијају тензију, а онда слободно ступају у дијалог са амбијентом, са отвореним простором и природним формама планинског пејзажа, трагајући за театралним и перформативним вредностима, за које Розалинд Краус мисли да су канонске одреднице модерне скулптуре.

У музичком споту бразилске групе Фресно за песму *Пробуди се* (Acordar) из 2016. године убедљиво је демонстриран перформативни потенцијал *Споменика победе* на Сутјесци. Наравно, чланови групе понашају се као актери музичког спота, али у исто време они су активни посматрачи *Споменика победе*. Сви чланови групе заједно пролазе кроз скулптуру, али док јој се приближавају грандиозност заталасане масе им се отвара и дозвољава им пролаз. Дакле, гледање *Споменика победе* је акција, она захтева кретање посматрача. Заправо, група Фресно у свом споту демонстрира визуелна искуства посматрача у сусрету са споменичком скулптуром, који нужно заузима активну позицију како физичку тако и менталну. У чину проласка кроз скулптуру посматрач читава своје имагинарне представе, које може преточити у узбудљиво искуство двоструког погледа и двоструког доживљаја. Крећући се кроз скулптуру он сагледава артифицијелну апстрактну скулпторску масу с једне и с друге стране и упоређује свој доживљај пре и после „пробоја“, како то демонстрира поменути музички спот групе Фресно.¹⁰

---

¹⁰ Бразилци објавили спот који је сниман на Тјентишту, <https://impulsportal.net/index.php/kultura/muzika/1479-brazilci-objavili-spot-koji-je-sniman-na-tjentistu-video>

Скулптура Миодрага Живковића је, нема сумње, функционално развила нека нова својства, опречна класичним и антропоморфним вајарским делима. Она захтева од посматрача да буде активан актер у сусрету са уметничким делом меморијалне пластике. *Споменик победи* својом расцепљеном формом увлачи посматрача у виртуелни свет уметничког артефакта, дајући му нове координате и нове перспективе из којих може да посматра себе, своја визуелна искуства, али и свет око себе. Бројне фотографије забележиле су споменик из различитих углова, у неким од тих визура он се готово утапа у стеновити амбијент кањона Сутјеске. Такве фотографије потврда су урођености *Споменика* у аутентични отворени простор, али и његових узбудљивих комуникативних веза са амбијентом националног парка. „Скулптура у простору, на отвореном, а не у галеријском простору“, била је, по речима Миодрага Живковића, његов „највећи уметнички изазов“, који га је навео да за своје студенте на Факултету примењених уметности у Београду направи оригинални вајарски курс с темом пројектовања јавних споменика.¹¹

Прихватајући доследно синтаксу модерне скулптуре, *Споменик победи* на Сутјесци Миодрага Живковића одбацио је и постамент, који је вековима био неопходан и семантички веома важан елемент у конструкцији монументалних јавних спомен-обележја. *Споменик победи* на Сутјесци, дакле, лежи директно на тлу, па се чини као да је природно израстао у Долини хероја. То је модерна и апстрактна форма која се одриче и илузионизма материјала. Она својом белом бетонском масом таутолошки потврђује истинитост материјала од кога је направљена. Армирани бели бетон не сугерише посматрачу илузију да је реч о неком квалитетнијем материјалу, на пример, скупоценом карарском мермеру, већ остаје то што јесте – моћна бетонска конструкција.

Споменик победи представља савршени чин уметничке синтезе, која обухвата сабијену компактну унутрашњост и трансценденталну белину спољашњости. Апстрактна скулпторска маса отворена је и метафорична форма, која успоставља дијалог политике и естетике, колективног и индивидуалног, апстрактног и природног. Баш у тој апстрактној форми „споменика југословенској револуцији лежи одређена отвореност која оставља простора за индивидуално размишљање и асоцијације. Она олакшава вишеструке интерпретативне приступе и буди фантазије. Апстрактни речник дозвољава апропријацију значења која заобилазе званичне наративе, пре свега оне идеолошке и политичке. *Споменик победи* Миодрага Живковића је у новом друштвено-историјском контексту сасвим изгубио идеолошку и пропагандну раван политичке моћи Титове Југославије, али је на путу да конструише нова културолошка значења, која ће превазилазити

---

¹¹ Миодраг Живковић: Аутор Споменика Битке на Сутјесци обишао своје чувено дјело, <https://www.youtube.com/watch?v=yV7QPcOITvk>

оквире локалног историјског и меморијалног топоса и обликовати нове поруке у области ауторске фотографије и популарних музичких видео-спотова.

Извори и литература

- Miodrag Živković: Autor Spomenika Bitke na Sutjesci obišao svoje čuveno djelo, <https://www.youtube.com/watch?v=yV7QPeOiTvk>
- Dolina heroja, Tjentište, 1974, BH film, <https://www.youtube.com/watch?v=egXHBSUfK8w>
- Spomeniku na Tjentištu se vraća stari sjaj, <http://ba.n1info.com/Vijesti/a285118/Spomeniku-na-Tjentistu-se-vraca-stari-sjaj-VIDEO.html>
- Kempnaers, Jan. Spomenik, https://issuu.com/romapublications/docs/spomenik_preview
<https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6260/>
- Brazilci objavili spot koji je sniman na Tjentištu, <https://impulsportal.net/index.php/kultura/muzika/1479-brazilci-objavili-spot-koji-je-sniman-na-tjentistu-video>
- Horvatinčić, Sanja. Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji.
- Život umjetnosti, 96, Zagreb 2015, 35-61.
- Jakir, Aleksandar. „Spomenici su prošlost i budućnost. Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije“. Časopis za suvremenu povijest, 51, 1, (2019), 151-182.
- Karge, Heike. Sećanje u kamenu, okamenjeno sećanje? Beograd 2014.
- Kirn, Gal, Burghardt, Robert. „Jugoslovenski partizanski spomenici. Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma“. Unfinished Modernisations, Between Utopia and Pragmatism, ed. M. Mrduljaš, V. Kulić, Zagreb 2012, 84-95, https://jugolink.files.wordpress.com/2012/07/jl_2_1_kirn_burkhardt.pdf
- Kempnaers, Jan. Spomenik. Roma Publications, 2010.
- Kulić, Vladimir. „Orientalizing Socialism: Architecture, Media, and the Representations of Eastern Europe“. Architectural Histories, 6, 1, 2018, <http://doi.org/10.5334/ah.273>

Summary

Milanka Todić, PhD

Marking of the Revolutionary Topos and Rhetoric of the *Victory Monument at Sutjeska* by Miodrag Živković

The erection of the *Victory Monument* at Sutjeska, the central and most prestigious war memorial in Yugoslavia, took almost a decade 1962-1971. Victory Monument at Sutjeska once was a commemorative monument of the antifascist struggle in World War II and a masterpiece by a prominent author, Miodrag Živković, professor of sculpture at the Faculty of Applied Arts in Belgrade.

“The past decade has seen the emergence of the entire new photographic genre that focuses on the mesmerizing forms of late socialist architecture, of which Yugoslav monuments are just one small segment,” said Vladimir Kulić, historian of architecture. The abstract vocabulary of the memorial sculpture allows the appropriation of meaning that avoids some original ideological and political messages. *Victory Monument* at Sutjeska erected by Miodrag Živković has lost the propaganda shape of the political power of Tito’s Yugoslavia but can participate in constructing a new popular culture of photography and video music production.

Keywords: Miodrag Živković, *Victory Monument* at Sutjeska, Yugoslav war memorials, commemorative sculpture